

Investigating the usurper's guarantee in reducing the property of objects (with emphasis on devaluation of money)

Mohammad Taqi Moradi* (Corresponding Author)

Ph.D. Candidate in Islamic Jurisprudence and Principles of Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran.

Email: mtmoradi1402@gmail.com

Mohammadjavad Heydari Khorasani

Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran.

Email: dr.mjheydari@gmail.com

Mohammad Nozari Ferdowsieh

Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran.

Email: abasaleh.s@gmail.com

Davoud Hassanpour

Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Shahid Motahari University, Tehran, Iran.

Email: hassanpour.davood@gmail.com

Use your device to scan and read the article online

Citation Moradi, M.T., Heydari Khorasani, M., Nozari Ferdowsieh, M., Hassanpour, D. (2025). Investigating the usurper's guarantee in reducing the property of objects (with emphasis on devaluation of money). *Islamic Law (A Quarterly Journal of Law)*. 22 (87): 73-99 [10.22034/ilaw.2025.718504](https://doi.org/10.22034/ilaw.2025.718504)

Received: 09 March 2024 , Accepted: 08 May 2024

Abstract

The guarantee of his usurper is certain. In relevant sources, if the usurper is imprisoned the same property, the same is the same as the same sentence and his guarantee has not been accepted in reducing its property. In the analysis of the verdict, while citing the non-evidence of the usurper's responsibility to reduce property, the loss of credit traits was not considered the necessity of compensation. In a descriptive-analytical study, by examining the evidence of usurpation and general rules and relevant practical principles, the main question was answered as a usurper in reducing the property of the usurped objects, and it was concluded that in the traits that are tailored. They are property, there is no difference between real, credit and additional traits, and each of them is guaranteed. If the usurper led to a reduction in the property of an object, including money, the usurper must offset its property and pay the same property, whether in real or credit property. In order to achieve this result, numerous arguments were criticized in the text of the article

Keywords

Guarantee, usurpation, property, money, Wastage Rul.

Extended Abstract

1. Introduction

In Islamic jurisprudence and Iranian civil law, the liability of a usurper (ghasib) is a fundamental principle established by their unlawful and forced control over the property or rights of another. Traditionally, legal discourse holds that if a usurped object (ayn) remains physically intact, the usurper's primary obligation is to return that specific item to its owner. In such cases, many legal scholars argue that the usurper is not liable for a reduction in market price (qimat-e suqiyyah) if the physical attributes of the object have not changed, positing that a decline in public demand does not constitute a compensable physical defect.

However, a significant legal and ethical dilemma arises when the financial value (maliyyat) of the object—defined as its capacity to satisfy human needs and its desirability among rational actors—diminishes substantially during the period of usurpation. This issue is most acute in the context of currency. If a usurper holds a specific sum of money for several years and eventually returns the same nominal amount, the owner suffers a drastic loss in purchasing power due to inflation and depreciation. This research addresses the core question: Is the usurper liable for the reduction of maliyyat as a compensable loss independent of the physical object?.

2. Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical methodology to investigate the scope of a usurper's liability. The research evaluates primary sources of Islamic jurisprudence (Fiqh) and the Iranian Civil Code (specifically Articles 301 to 337) to determine the legal basis for compensation. The analysis involves a critical review of existing jurisprudential opinions, contrasting traditional views with contemporary needs. Specifically, the study examines key legal maxims, including the Rule of Hand (Ali al-Yad), the Rule of Destruction (Itlaf), the Principle of No Harm (La Darar), and the Maxim of Harsh Treatment (Al-Ghasib yu'khadh bi ashaqq al-ahwal). It explores how these rules apply to the loss of financial value in both tangible assets (e.g., ice or water) and credit-based assets like national currency.

3. Research Findings

The research identifies that maliyyat is an attribute distinct from the physical essence of an object. The findings conclude that there is no legal distinction between physical, conventional (etebari), and relative qualities when they serve

as the essential pillars of an object's financial value. Key findings include:

- Refinement of the “Likeness” (Mithl) Principle: Drawing on Surah Al-Baqarah (2:194), the study argues that “likeness” in the context of money refers to its purchasing power and financial worth, not merely the physical paper or nominal face value. Returning devalued currency fails the test of “like for like” as understood by rational actors (uqala).
- Expansion of the Rule of Hand (Ali al-Yad): Under this maxim, a usurper is liable for the object as it was at the time of seizure, including the qualities that drive market desirability. Returning an object that has lost its maliyyat due to the usurper's delay does not constitute a valid “restoration” (ada).
- Broadening the Rule of Destruction (Itlaf): While some scholars limit this rule to physical destruction, this research supports the view that destroying the financial value of a thing—such as holding ice until it melts or holding currency until it devalues—triggers liability for the lost value.
- The Maxim of Harsh Treatment: Because usurpation is a malicious act, the law applies the strictest possible standards against the usurper. This maxim prioritizes the owner's right to be made whole over any hardship the usurper might face in compensating for value loss.
- Application of the Principle of No Harm (La Darar): Jurisprudential evidence suggests that exempting a usurper from liability for currency depreciation results in a “harmful ruling” against the owner, which is rejected in Islamic law.
- Conflict of Scholarly Opinion: The study critiques the view of Mohaqqiq Isfahani, who argues that returning the physical item discharges liability regardless of value loss. Instead, it aligns with the views of Imam Khomeini and Akhund Khorasani, who maintain that the loss of maliyyat is a form of damage that must be remedied to ensure justice.

4. Conclusion

The research concludes that a usurper is legally and religiously liable for any significant reduction in the financial value (maliyyat) of a usurped object, regardless of whether the physical object remains intact. Simply returning the physical ayn is insufficient if its economic essence has been depleted by the duration of the usurpation. This is particularly vital for modern currency; the “likeness” of a sum of money usurped years ago is its equivalent purchasing power today. Therefore, the usurper's debt is only discharged when the full fi-

nancial value is restored to the owner. This interpretation upholds the Principle of No Harm, ensures the Maxim of Harsh Treatment effectively deters unlawful seizures, and aligns the legal system with the common-sense expectations of rational actors regarding financial justice.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

بررسی ضمان غاصب در کاهش مالیت اشیا

(با تأکید بر کاهش ارزش پول)

محمدتقی مرادی* (نویسنده مسئول)

دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.
Email: mtmoradi1402@gmail.com

محمدجواد حیدری خراسانی

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.
Email: dr.mjheydari@gmail.com

محمد نوذری فردوسیہ

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.
Email: abasaleh.s@gmail.com

داود حسن پور

استادیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهیدمطهری، تهران، ایران.
Email: hassanpoor.davood@gmail.com

Use your device to scan and read the article online

استناد مرادی، محمدتقی؛ حیدری خراسانی، محمدجواد؛ نوذری فردوسیہ، محمد؛ حسن پور، داود (۱۴۰۴). بررسی ضمان غاصب در کاهش مالیت اشیا (با تأکید بر کاهش ارزش پول). فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۲ (۸۷): ۹۹-۷۳
doi: 10.22034/ilaw.2025.718504

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۹

چکیده

ضمان غاصب برخاسته از تسلط عدوانی وی، امری مسلم است. در منابع مرتبط، در صورتی که غاصب، عین مال را حبس کند، به استرداد همان عین حکم شده و ضمان وی در کاهش مالیت آن پذیرفته نشده است. در تحلیل این حکم، ضمن استناد به عدم شمول ادله مسئولیت غاصب به کاهش مالیت، اتلاف صفات اعتباری مشمول لزوم جبران دانسته نشده است. در پژوهش پیش رو به شیوه توصیفی- تحلیلی، با بررسی ادله مسئولیت غاصب و قواعد عمومی و اصول عملیه مرتبط، به این سؤال اصلی مبنی بر ضمان غاصب در کاهش مالیت اشیای غصب شده پاسخ داده شد و این نتیجه به دست آمد که در ازاله صفاتی که مقوم مالیت هستند، تفاوتی بین صفات حقیقی، اعتباری و اضافی وجود ندارد و ازاله هر کدام از آنها، ضمان آور است. اگر غصب به کاهش مالیت یک شیء از جمله پول منجر شد، غاصب باید مالیت آن را جبران کند و پرداخت عین مال، چه در اموال حقیقی و چه در اموال اعتباری کافی نمی باشد. برای دستیابی به این نتیجه، ادله متعددی نقد و بررسی شد که در متن مقاله اشاره شده است.

واژگان کلیدی

ضمان، غصب، مالیت، پول، قاعده اتلاف.

مقدمه

قانون مدنی در مواد ۳۰۱ تا ۳۳۷ با عنوان «در الزاماتی که بدون قرار داد حاصل می‌شود» از مسائل زیر سخن گفته است: ایفای ناروا؛ اداره مال غیر؛ استیفا از عمل یا مال غیر؛ غصب؛ اتلاف و تسبیب. ماده ۳۰۷ قانون مدنی، امور ذیل را موجب ضمان قهری دانسته است: «۱. غصب و آنچه که در حکم غصب است؛ ۲. اتلاف؛ ۳. تسبیب؛ ۴. استیفاء».

از نظر فقه و حقوق موضوعه به حکم ادله نقلی و عقلی، اگر کسی مال فردی را بدون رضایت وی و عدواناً تحت تسلط خودش در آورده و غصب کند، مسئول جبران خسارت‌های وارد شده به صاحب مال است. درباره مسئولیت غاصب در صورت بقای عین غصبی در دست وی، چند صورت گفته شده است: ۱. لزوم ردّ همان عین غصبی در صورت امکان؛ ۲. لزوم ردّ بدل حیلوله در صورت دشواری ردّ عین؛ ۳. لزوم ردّ عین معیوب به همراه ارزش خسارت؛ ۴. لزوم ردّ عین و توابع آن در صورت تبدیل به ماهیت دیگر. در کاهش قیمت ساقیه کالای غصبی نیز گفته شده که اگر اوصاف آن تغییر نکند، غاصب مسئولیتی ندارد و همان عین را برمی‌گرداند (امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۵۹ / شهید اول، [بی‌تا]، ج ۳، صص ۱ و ۶ / محقق ثانی، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۱۹)؛ چون آنچه کم شده، رغبت و تمایل مردم به این کالا است و چیزی از خود کالا کاسته نشده است (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۱۹۸). برخی از حقوق‌دانان نیز بعد از مسئول دانستن غاصب نسبت به نقص و عیب کالا بیان داشته‌اند: «البته اگر قیمت مال مغضوب در بازار پایین بیاید، نباید آن را با نقص و عیب، قیاس کرد؛ چون آنچه در این فرض از بین رفته، رغبت مردم است، نه مال مغضوب» (امامی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۰۸). در برخی موارد غاصب با حبس مال غیر، سبب کاهش مالیت آن مال می‌شود، هر چند مباشر در این کار نیست، مانند اینکه پولی را از دیگری غصب کرده و بدون اذن وی آن را حبس کند و بعد از ۱۰ سال بخواهد آن را پس دهد. مسئله این پژوهش این است که مسئولیت غاصب در این حالت که

عین غصبی باقی مانده، با کدام یک از چهار صورت مذکور منطبق است؟ به عبارتی، آیا مالیت کاسته شده، به صورت مستقل و جدای از عین مال، مورد ضمان است یا نه؟ با توجه به اینکه در بقای عین به شکل روز اول خودش، حتی در صورت نزول قیمت سوقیه، غاصب مسئول دانسته نشده، در نگاه ابتدایی به نظر می‌رسد غاصب، مسئول جبران مالیت کاهش یافته نباشد و با صرف پس دادن عین، عهده غاصب بریء شود (اصفهانى، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۹۱). بازگشت این اختلاف‌ها به تفصیل بین صفات حقیقی و غیرحقیقی بازمی‌گردد. برخی فقط ازاله وصف حقیقی را ضمان آور می‌دانند (همان)، ولی برخی معتقدند: «در ضمان ناشی از ازاله صفاتی که مقوم مالیت هستند، تفاوتی بین صفات حقیقی، اعتباری و اضافی وجود ندارد» (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۶۹). از این رو، انتقال آب از بیابان خشک به کنار رود دجله، همانند ازاله وصف سرکه بودن که در قیمت آن دخیل است، ضمان آور است، همچنان که نگه داشتن یخ از تابستان و تحویل دادن آن به صاحبش در زمستان، ازاله و اتلاف وصف نسبی است که در ارزش مال، دخیل است؛ بنابراین ازاله و کاهش مالیت نیز که وصف اعتباری است، ضمان آور خواهد بود.

نتایج این نوشتار، ضمان غاصب در فرض اتلاف عین پول و مسئولیت وی در جبران مالیت آن را نیز تا حدودی مشخص می‌کند. همچنین در قاعده «تلف المبیع قبل قبضه من مال بايعه» (محقق حلی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۷/ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۵۴) هم ثمره دارد؛ آیا تلف عین مال، مدنظر است یا شامل تلف مالیت هم می‌شود (ر.ک: اصفهانى، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۸۴). از جمله مقالاتی که درباره مسئولیت غاصب نگاشته شده، عبارت‌اند از: «ضمان غاصب نسبت به منافع در فقه اسلامی و حقوق مدنی ایران» توسط حمید اکبری و علی اکبر ایزدی در نشریه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه تهران؛ «عدم النفع» توسط مصطفی سعادت و حسین هوشمند فیروزآبادی در

شماره ۲۶ نشریه حقوق اسلامی؛ «قلمرو ضمان در فقه مذاهب اسلامی (در امور مالی)» توسط سعید بیگدلی در شماره ۱۵ نشریه فقه مقارن؛ «بررسی احکام غصب در اعیان و منافع از دیدگاه فقه امامیه و حقوق ایران» ارائه شده در سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های دینی، علوم اسلامی، فقه و حقوق در ایران و جهان اسلام. این مقالات، بیگانه از بحث حاضر بوده و در هیچ کدام از آنها، به پرسش این مقاله پاسخی داده نشده است.

در این نوشتار، ادله مربوط به مسئولیت غاصب در صورت سببیت در کاهش مالیت اشیای حقیقی و اعتباری از منظر فقه و قوانین موضوعه، نقد و بررسی و مسئولیت وی از ضمن ادله واکاوی می‌شود. جهت تبیین زوایای بحث، نخست مفاهیم ضمان و مالیت بحث شده و سپس با تفتن به اشکال ضمان قهری غاصب از منظر فقه و حقوق، صورت‌های مختلف مسئولیت غاصب مطرح شده است. در نهایت، ادله مسئولیت غاصب در سببیت در کاهش مالیت بررسی شده تا امکان نتیجه‌گیری میسر گردد.

۱. مفاهیم مرتبط

برای تبیین صورت مسأله و امکان ارزیابی ضمان غاصب در کاهش مالیت اشیای، ابتدا معانی ضمان غاصب و مالیت بیان می‌گردد.

۱-۱. ضمان غاصب

ضمان به معنای ذمه و عهده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۲۳۹). هرگاه شخصی، ناگزیر از جبران خسارت وارد شده به دیگری باشد، در برابر او ضامن بوده و مسئولیت دارد. در حقوق کشورهای عربی، بیشتر از واژه «التزام» استفاده شده است. این واژه، اگرچه با کلمه تعهد، مشابهت بیشتر دارد، با مفهوم لغوی ضمان، سازگارتر است (هاشمی، ۱۳۸۹، ص ۱۶).

مسئولیت در مفهوم وسیع، گاهی به واسطه قرارداد برای اشخاص ایجاد می‌شود که به آن، الزامات ناشی از عقد یا مسئولیت قراردادی می‌گویند که از نقض قرارداد

ناشی می‌شود. در موارد زیادی بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد، به عمد یا خطا، زبانی به افراد وارد شده و شخص ملزم به جبران خسارات می‌شود. به این نوع از الزام، الزامات خارج از قرارداد، مسئولیت قهری، مسئولیت غیرقراردادی یا ضمان قهری می‌گویند که از نقض تکلیف قانونی که بر همگان مقرر است ناشی می‌شود (همان، ص ۱۷ / صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲، ص ۷).

بیشتر فقیهان بین دو مسئولیت قراردادی و قهری، فرق نگذاشته و در مواردی همچون تخلف اجیر و ایراد خسارت به مال موضوع تعهد، به قواعد عمومی اتلاف و تسبیب استناد کرده‌اند (فهیمی، ۱۳۹۱، ص ۹۰). از منظر فقه و قانون، یکی از مواردی که باعث ضمان قهری می‌شود، غصب است که با استیلاي عدوانی بر مال و حق غیر محقق می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۳۵، ج ۱۲، ص ۱۴۹ / ماده ۳۰۸ ق.م). البته برخی معتقدند که در غصب حقوق، ضمان ید وجود ندارد (امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۵۳). ماده ۳۰۸ ق.م نیز بیان می‌دارد: «غصب، استیلا بر حق غیر است به نحو عدوان. اثبات ید بر مال غیر بدون مجوز هم در حکم غصب است».

۱-۲. مالیت

دارایی‌ها از جهتی در سه دسته قابل تقسیم‌اند: اعیان؛ منافع و حقوق (جعفری لنگرودی، [بی‌تا]، ص ۴۳). اموال نقد، طلا و نقره، سکه‌های رایج و پول نقد هر کشوری، جزء اموال به حساب می‌آیند. به هر چیزی که مطلوب مردم برای حوائجشان بوده و در معاش آنها موثر است، مال گفته می‌شود، مثل خانه، ماشین، خوراکی‌ها، نوشیدنی‌ها، لباس و... (بجنوردی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۹). به عبارتی، هرچه که قابل تقویم به پول باشد مال است (لنگرودی، [بی‌تا]، ص ۳۶). دو امر در تحقق مالیت یک شیء معتبر است: ۱. آن شیء مورد احتیاج انسان باشد و نیازی از نیازهای مادی یا معنوی او را برطرف کند؛ ۲. دسترسی به آن، نیازمند کار و تلاش باشد (ایراوانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۶۵).

گاهی خود مال از بین می‌رود و گاهی مالیت آن، با اینکه عین مال، باقی مانده است، مانند یخ در زمستان که هیچ مالیتی ندارد (بجنوردی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۸). همچنین اگر کسی ده سال پیش، مبلغی پول نقد از دیگری غصب کرده باشد، موقع برگرداندن عین یا عوض آن، قطعاً مالیت آن از بین رفته و درصد بالایی از ارزش پول کم شده است. از این‌رو، مالیت، امری جدای از مال است. البته پول از مصادیق مال اعتباری است؛ چون فی نفسه، در رفع حوائج به کار نمی‌رود، بلکه بعد از اعتبار نهاد قانون یک کشور، معتبر شده و برای رفع حوائج به کار می‌رود (همان، ص ۳۰).

۲. اشکال ضمان قهری غاصب از منظر فقه و حقوق

در این قسمت برای شناسایی خلأ موجود در متون فقهی و حقوقی پیرامون مسئولیت غاصب در صوت حفظ عین کالا و کاهش مالیت آن، اشکال ضمان قهری غاصب از منظر فقه و حقوق بیان می‌شود.

۲-۱. اشکال ضمان قهری غاصب از منظر فقه

از منظر فقه شیعه، مسئولیت غاصب نسبت به مال غصب‌شده، چهار حالت دارد؛ زیرا عین کالا، یا موجود است و یا موجود نیست. اگر عین موجود نباشد، یا تلف شده است و یا با تغییر صفات، به کالای دیگر تبدیل شده است. اگر تلف شده باشد، کالا، یا مثلی است و یا قیمی. در ادامه، حکم هر چهار صورت از منظر فقه بیان می‌شود:

۲-۱-۱. فرض بقای عین کالای غصب‌شده

اگر مال غصبی در دست غاصب یا افراد معلوم الحال موجود باشد باید همان مال به مالک برگردانده شود، هر چند رد آن هزینه داشته و مستلزم ضرر به اموال غاصب باشد، مانند لزوم عودت ابزارآلات غصبی به کار رفته در ساختمان (امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۵۷). در روایات نیز آمده است: «لَا يَأْخُذَنَّ أَحَدُكُمْ مَتَاعَ أَخِيهِ جَاذًا وَ لَا لَاعِبًا؛ مَنْ أَخَذَ عَصِي أَخِيهِ فَلْيُرْدهَا»

(ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۴۷۳ / نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۱۰۵)؛ «هرکس عصبایی را از دیگری گرفت باید آن را به صاحبش برگرداند».

الف) ضمان در صورت تغییر شکل کالای غصب‌شده

اگر غاصب، صورت کالای غصب‌شده را تغییر دهد، باید همان را به مالک برگرداند؛ به‌خاطر اینکه تبدیل کالا به کالا یا اوصاف دیگر، مزیل ملک نیست (طباطبایی، ۱۴۲۲، ج ۱۴، ص ۴۸ / عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۲۰۲). در قبال تغییرات، اگر قیمت کالا پایین آمده باشد، باید ارزش آن را به مالک بدهد. اگر هم قیمت بالا رفته، از آن مالک خواهد بود. (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۲۶۰ / علامه حلی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۲۲۸).

ب) ضمان منافع کالای غصب‌شده

به اجماع فقها، منافع مباحی که با دخالت غاصب، بدون استفاده از بین رفته (تفویت) و یا غاصب آنها را به نفع خودش استفاده کرده (استیفای بلاجهت و نامشروع)، برگردن وی می‌باشد (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۱۵۶-۱۵۷ / طباطبایی، ۱۴۲۲، ج ۱۴، ص ۴۱ / فصیحی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۶۱). اگر هم کالایی چندین منفعت داشته، غاصب باید اجرت بیشترین منفعت را پرداخت کند، هرچند از منافع دیگر استفاده کرده باشد (محقق ثانی، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۴۸). وجه مسئولیت غاصب در قبال منافع، این است که منافع به تبع عین، در ملک مالک بوده و مال می‌باشند، هرچند بعد از غصب پدید آید (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۱۵۸ / امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۶۷).

۲-۱۲. فرض تلف شدن عین کالای غصبی

اگر مال غصب‌شده، تلف شود، باید بدل آن به صاحبش برگردانده شود (امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۵۳). مسئولیت غاصب در جبران خسارت، طبق مثلی یا قیمی بودن کالا تعیین می‌شود. تشخیص قیمی یا مثلی بودن کالا نیز با عرف است.

اگر در مقام انتقال مثل، قیمت مثل پایین آمده باشد غاصب فقط مکلف به پرداخت همان مثل است و مالک، حق مطالبه قیمت یا تفاوت قیمت را ندارد (امام خمینی، [بی تا]، ج ۲، ص ۱۶۰). البته در متون فقهی آمده است: اگر با اختلاف زمان و مکان، مثل کالای تلف شده از مالیت خارج شود، مانند اتلاف آب در بیابان و بازگرداندن آن در شهر یا اتلاف یخ در تابستان و بازگرداندن آن در زمستان، مالک ملزم به گرفتن مثل نیست و باید در زمان و مکان خاص تحویل داده شود. منشأ این حکم، قیمت پیدا کردن مثل به نفع مالک است (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۷۷ / شهید اول، [بی تا]، ج ۳، ص ۱۱۳ / محقق ثانی، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۵۷). در این فرض که مالک می تواند مطالبه قیمت آن در زمان غصب را بکند یا نه، امام خمینی به «المسأله مشکله» تعبیر کرده و احتیاطاً حکم به تصالح کرده است (امام خمینی، [بی تا]، ج ۲، ص ۱۶۱).

۲-۲. اشکال ضمان قهری غاصب از منظر حقوق

مطابق ماده ۳۱۱ ق.م. ضمان غاصب در تدارک ضرر در سه صورت خلاصه می شود:

۱. در فرض بقای عین، غاصب باید آن را به مالک بازگرداند؛ ممکن است مال، معیوب شده و یا نقص پیدا کرده باشد. در این صورت غاصب باید علاوه بر رد مال، عیب یا نقص را نیز جبران کند (امامی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۷۲۹ / کاتوزیان، ۱۳۹۳، ص ۲۰۷ / صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲، ص ۲۹). ماده ۳۱۵ ق.م. بیان می دارد: «غاصب مسئول هر نقص و عیبی است که در زمان تصرف او به مال مغضوب وارد شده باشد».
۲. در موردی که مال مغضوب تلف شده، غاصب باید بدل آن (مثل یا قیمت) را به مالک بدهد؛

ماده ۳۱۲ ق.م. بیان می دارد: «هرگاه مال مغضوب، مثلی بوده و مثل آن پیدا نشود غاصب باید قیمت حین الادا را بدهد و اگر مثل موجود بوده و

از مالیت افتاده باشد باید آخرین قیمت آن را بدهد». طبق ماده ۳۲۰ ق.م. اتلاف منفعت، مانند اتلاف مال است و چون مثل آن را نمی‌توان به متضرر داد، باید قیمت آن پرداخت شود. اگر مال مغضوب در زمره اموالی است که در عرف برای آنها اجرتی وجود دارد، مانند خانه و اتومبیل، غاصب باید اجرت‌المثل آن را از زمان غصب تا روز تلف یا خلع ید بپردازد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲، ص ۳۸).

۳. در حالتی که مال مغضوب باقی است، ولی بازگرداندن آن ناممکن یا بعید است، غاصب باید بدل حیلوله بدهد (همان، ص ۳۳).

۳. نقد و بررسی ادله مسئولیت غاصب در کاهش مالیت

از مجموع مطالب مطرح شده در کتب فقها و حقوق‌دانان روشن شد که جز کاهش قیمت سوقیه کالا، مطالب قابل توجهی درباره کاهش یا از بین رفتن مالیت اعیان غصبی، از جمله کاهش مالیت در غصب پول و افت ارزش آن به میان نیامده است. در کاهش قیمت سوقیه کالای غصبی در بقای عین نیز گفته شده که اگر اوصاف آن تغییر نکند، غاصب مسئولیتی ندارد و همان عین را برمی‌گرداند (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۱۹۷ / امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۵۹ / شهید اول، [بی‌تا]، ج ۳، ص ۱-۶ / محقق ثانی، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۱۹)؛ چون آنچه کم شده، رغبت و تمایل مردم به این کالا است و چیزی از خود کالا کاسته نشده است (عاملی، ۱۴۲۸، ج ۱۸، ص ۱۹۸). برخی از حقوق‌دانان نیز بعد از مسئول دانستن غاصب نسبت به نقص و عیب کالا بیان داشته‌اند: «البته اگر قیمت مال مغضوب در بازار پایین بیاید، نباید آن را با نقص و عیب، قیاس کرد؛ چون آنچه در این فرض از بین رفته، رغبت مردم است، نه مال مغضوب» (امامی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۰۸).

در این قسمت، ادله‌ای که در ضمان قهری و مسئولیت غاصب در صورت کاهش مالیت پول می‌توان بدان استناد کرد نقد و بررسی می‌شود. برخی از

این ادله عبارت‌اند از:

۳-۱. استناد به واژه «مثل» در آیه ۱۹۴ سوره بقره

آیه ۱۹۴ سوره بقره یکی از ادله قرآنی مسئولیت است که بیان می‌دارد: «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ: پس هر که بر شما تعدی کرد، شما هم به مثل آن بر او تعدی کنید».

این آیه یکی از ادله مسئولیت غاصب در جبران مالیت دانسته شده است (بجنوردی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۹). عمومیت این آیه می‌رساند که غاصب باید «مثل» همان خسارتی را که وارد کرده، جبران کند. برخی فقها نیز تشخیص مثل در مثلی را به عهده عقلاً نهاده‌اند (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶، ص ۳۹). ماده ۹۵۰ ق.م نیز معتقد است تشخیص مثلی با عرف می‌باشد. عرف عقلاً، این حقیقت را درک می‌کند که پول الآن مثل پول چند سال پیش نیست. البته امام خمینی بیان داشته که «فلزات و معادن قالب ریزی شده مثل مس و همچنین طلا و نقره مضروب و غیر مضروب، مثلی هستند» (امام خمینی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۶۲). هر چند ظاهراً این فتوا، پول را مثلی می‌داند، نه قیمی، به نظر می‌رسد مثلی بودن آن به اعتبار است، نه به کاغذ و عین خارجی‌اش؛ یعنی مثل صد میلیون ده سال قبل، صد میلیون کاغذی الآن نیست، بلکه مبلغی است که معتبر، معادل آن می‌داند. در واقع مثلی بودن پول به قیمی منتهی می‌شود؛ یعنی قیمت همان پول ده سال پیش. ماده ۳۱۲ ق.م نیز بیان می‌دارد: «هرگاه مال معصوب، مثلی بوده و مثل آن پیدا نشود غاصب باید قیمت حین‌الادا را بدهد و اگر مثل موجود بوده و از مالیت افتاده باشد باید آخرین قیمت آن را بدهد». هر چند این ماده قانونی و فتوای امام خمینی، ناظر به اتلاف مال مثلی است، بازگشت مثلی به قیمی می‌رساند که برداشت عرف در لزوم ادای مثل همان مال غصبی، پشتوانه علمی هم دارد.

۳-۲. عموم قاعده «علی الید»

طبق روایت «علی الید ما أخذت حتی تُؤدّی» (ابی داود، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۲۸۴، ح ۳۵۶۱)، غاصب باید در «ما أخذت»، عین همان را که گرفته، با همه اوصافش برگرداند. روشن است که یک میلیون الآن، عین یک میلیون ده سال پیش نیست. از این رو، بازگرداندن مالی که به خاطر حبس آن توسط غاصب، مالیت خودش را از دست داده، «حتی تُؤدّی» حساب نشده و غایت مسئولیت تأمین نشده است. سایر روایات نظیر «لَهُ صَوَافِی الْمُلُوكِ مَا كَانَ فِي أَيْدِيهِمْ مِنْ غَيْرِ وَجْهِ الْعُضْبِ لِأَنَّ الْعُضْبَ كُلَّهُ مَرْدُودٌ» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۲۸/ حرّ عاملی، ۱۴۱۶، ج ۹، ص ۵۲۴) نیز بازگردادن کل مغضوب را لازم می‌داند. عموم کل، اعم از افرادی و صفاتی می‌باشد.

طبق این قاعده، جبران عین که مالیت آن کم شده، بر عهده ذوالید است. غایت این مسئولیت، ادای مأخوذ به مالک آن است. امام خمینی معتقد است اگر در مسئولیت نسبت به اتلاف یا کاهش ذمالیت به قاعده «علی الید» استناد شود، وی مسئول و ضامن خواهد بود؛ زیرا اوصافی که در رغبت مردم به کالا دخیل هستند، تحت ید قرار گرفته و به خاطر شمول این قاعده، ضمان آور خواهند بود (علامه حلّی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۶۸). البته سخن وی در باب ضمان مقبوض به عقد فاسد است که به طریق اولی، شامل ضمان غاصب نیز می‌شود. وی در بیانی صریح در ابطال اعتبار پول توسط دولت‌ها، فرد غاصب را مسئول و ضامن می‌داند؛ زیرا پول در زمان غصب، با عنوان «اعتبار» تحت ید غاصب قرار گرفته و او، ضامن پول معتبر شده است. موقع پس دادن نیز باید عین همراه این وصف را ادا کند؛ چه زوال اعتبار آن از سوی دولت، کلاً آن را از مالیت انداخته و چه باعث کاهش مالیت آن شده باشد. دلیل ضمان، با یک ملاک و اعتبار، هر دو صورت را شامل می‌شود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۶۹-۵۷۰).

در مقابل، محقق اصفهانی معتقد است که با صرف پس دادن عین، عهده

غاصب بری می‌شود، هرچند عین بازگردانده شده از مالیت افتاده باشد، همان‌طور که بی‌شک بازگرداندن عینی که قیمت سوقیه آن کاسته شده، باعث برائت ذمه می‌شود. نتیجه اینکه وظیفه غاصب، عودت عین مال غصب‌شده است، نه بازگرداندن مال با صفات اعتباری آن (یعنی مالیت)، وگرنه تفاوتی بین سقوط مالیت و کاهش مالیت نخواهد بود. مقتضای قاعده ضمان «من أتلف مال الغير فهو له ضامن» نیز تدارک مال به حمل شایع است، نه تدارک مالیت (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۹۱). اوصاف مال نیز به حمل شایع، مال نیستند، بلکه مقوم مالیت عین هستند و جز مال به حمل شایع، چیزی بر عهده شخص لازم نمی‌شود (همان، ص ۴۳۹).

امام خمینی با تکیه بر مبنای خود در شمول قاعده «علی‌الید» بر اتلاف مالیت اشیا، دیدگاه آخوند خراسانی و محقق اصفهانی را ناتمام می‌داند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۶۹). البته این استناد نادرست به نظر می‌رسد؛ زیرا آخوند خراسانی با امام خمینی هم‌نظر بوده و معتقد است اطلاق قاعده ضمان، شامل اتلاف مالیت نیز می‌شود. در نتیجه، غاصب هم باید عینی را که مالیت آن کاسته شده و هم ما به التفاوت آن را به مالک بدهد (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶، ص ۳۹).

۳-۳. سیره عقلا

در مسئولیت غاصب در صورت کاهش مالیت پول به سیره عقلا نیز می‌توان استناد کرد. حکما این مسئولیت را تحت عنوان قضایای مشهوره مبنی بر «قبح سلب مال دیگران» بیان داشته‌اند (ابن سینا، ۱۳۷۵، ص ۳۶). ارتکاز عقلا این است که بازگرداندن عین پول ده سال پیش که مالیت آن کم شده، ادای مسئولیت نیست.

فقیه معاصر، آیت‌الله بهجت نیز با تمسک به عرف عقلا در مسئولیت نسبت به اتلاف مالیت می‌نویسد: «اگر عین مغضوبه سالم و بی‌عیب باقی بود، رد آن به مالک کافی است و تفاوت قیمت سوقیه مضمون نیست. این حکم در موارد تحقق اتلاف مالیت به حسب حکم، مثل صورت ذهاب

مالیت رأساً، خالی از تأمل نیست، چنانچه از مراجعه به عرف عقلا در تغریمات به غضب و عدوان، نه به مطلق ید استفاده می‌شود و از ملاحظه نفی ضرر در ذهاب مراتب مالیت استفاده می‌شود» (بهجت، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۵۹۹). برخی فقها هم معتقدند عقلا در لزوم جبران خسارت‌های وارد شده به دیگران، بین اتلاف مال و اتلاف مالیت تفاوتی قائل نمی‌شوند، به‌ویژه اینکه واژه‌های به‌کار رفته در روایات نظیر «افساد» مال، فقط شامل اتلاف مالیت می‌شود (قمی، ۱۴۲۳، ص ۲۰۴).

۳-۴. توسعه دلالت قاعده اتلاف (ضمان)

قاعده ضمان با عبارت «من أتلّف مال الغیر فهو له ضامن» مشهور شده است (مامقانی، ۱۳۱۶، ج ۲، ص ۲۸۸). مراد از تلف، هلاک و فنا و مراد از اتلاف، از بین بردن مال غیر است. برخی معتقدند این قاعده فقط در مسئولیت ناشی از اتلاف مال ظهور دارد، نه اتلاف مالیت (بجنوردی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۹). با این حال، چون چنین متنی در هیچ روایتی نیامده و از روایات ابواب مختلف، اصطیاد شده است (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۴۹/ بجنوردی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۸). می‌توان گفت: دلیلی بر اختصاص این قاعده به اتلاف مال وجود ندارد. در متون فقهی نیز در تبیین دلالت قاعده، تمرکزی بر اتلاف مال نشده است. برای نمونه، محقق همدانی بیان می‌دارد: «مقتضای قاعده "من أتلّف"، وجوب خروج از عهده چیزی است که تلف شده؛ این تلف، هرطور واقع شده باشد» (همدانی، ۱۴۲۰، ص ۳۷). در نتیجه، فردی که با غضب پول و بازگردان عین پول غصبی بعد از چند سال، باعث کاهش مالیت آن شده، باید علاوه بر رد مال، مالیت آن را نیز جبران کند.

برخی از فقها، عنوان مال حکمی را هم مشمول قاعده ضمان دانسته‌اند (خوانساری، [بی‌تا]، ص ۲۵۳). برخی دیگر، قاعده اتلاف را به حقوق مالی از جمله حق تحجیر نیز تعمیم داده و گفته‌اند: «اگر کسی آن را از بین ببرد قاعده اتلاف شامل آن می‌شود» (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۱۳۲). برخی

فقها نیز با تعریف مال به آنچه عقلا در ازای آن، چیزی پرداخت می‌کنند، توسعه قاعده به اتلاف مالیت را از باب مناسبت حکم و موضوع پذیرفته‌اند؛ زیرا عرف درنهایت، میزان و ملاک در مسئولیت را اتلاف مالیت اشیا می‌داند (قمی، ۱۴۲۳، ص ۲۰۴). محقق اصفهانی نیز معتقد است قاعده اتلاف، تمام مراتب اتلاف را نیز در بر می‌گیرد و اختصاص به مرتبه‌ای خاص ندارد. وی می‌نویسد: «همه مراتب اتلاف، موجب ضمان است؛ چون بر اتلاف این موضوع خاص (مال منتسب به غیر با اضافه ملکیه) ضمان مترتب شده است. اتلاف چنین مالی، گاهی به اتلاف رابطه ملکیت است، گاهی به اتلاف مالیت مال و گاهی به زیادی در مال از هر دو جهت» (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۳۶). این دیدگاه وی در ضمان اتلاف مالیت، به اتلاف ناشی از تغییر اوصاف، مثل تغییر رنگ کالا مربوط است و شامل فرض این نوشتار نمی‌شود. از این رو، در جای دیگر می‌نویسد: «اگر اصل مال به کلی از ارزش ساقط شود، قاعده اتلاف شامل آن نمی‌شود؛ چون مقتضای قاعده، فقط تدارک اصل مال است، نه مالیت آن». وی این اشکال را که «در فرض اتلاف مالیت و ارزش یک شیء، اتلاف مال صادق است»، توهّم دانسته و می‌نویسد: «مال با فرض مالیت آن، مرکب از ذات مال و وصف مالیت است و با باقی ماندن اصل مال، فقط اتلاف مالیت مال رخ می‌دهد. پس اتلاف مال به اعتبار متعلق (وصف مالیت) آن است، نه اتلاف ذات مال. از این رو، مشهور فقها تدارک و ضمان تنزل قیمت را لازم نمی‌دانند، با اینکه مقداری از مالیت مال تلف شده است» (همان، ص ۳۹۱).

امام خمینی (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۶۸) و آخوند خراسانی (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶، ص ۳۹)، توسعه دلالت این قاعده بر مسئولیت در قبال اتلاف مالیت را نپذیرفته‌اند. از این رو، آخوند خراسانی استناد به این قاعده در قطع اعضای عید را که مال تلف نشده و فقط مالیت آن کاسته شده، مردود دانسته است (همو، ۱۴۱۳، ص ۵۸/ همو، ۱۴۰۶، ص ۳۸).

برآیند دیدگاه فقیهان موافق و مخالف توسعه دلالت قاعده با توجه به اصطیادی بودن متن آن، پذیرش توسعه دلالت قاعده بر کاهش مالیت است.

۳-۵. قاعده «الغاصب یؤخذ بأشقی الأحوال»

مسئولیت افراد در امور مالی، گاهی ناشی از اعمال غیر مجرمانه است، مانند لزوم بازگردادن مقبوض به عقد فاسد (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۱۸۰) و گاهی ناشی از عدوان و اعمال مجرمانه، مانند مسئولیت غاصب. عدوانی بودن عمل غصب باعث شده که فقها تعامل با وی را در چارچوب قاعده «الغاصب یؤخذ بأشقی الأحوال» مطرح کنند؛ یعنی غاصب به سخت‌ترین پست‌ترین کیفیت مجازات می‌شود و برای او هیچ ارفاقی در نظر گرفته نمی‌شود. این امر به سوء نیت غاصب برمی‌گردد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۲، ص ۳۱). تمسک به این قاعده در مسئولیت غاصب، با مبنای بازدارندگی در مسئولیت نیز هماهنگ است (ر.ک: بادینی، ۱۳۹۲، ص ۳۶۰).

اهل سنت مدلول این قاعده را با عنوان تغلیظ حکم غاصب عنوان کرده‌اند (ماوردی، ۱۴۱۹، ج ۷، ص ۱۹۹/ نووی، [بی‌تا]، ج ۱۴، ص ۲۵۶). هرچند این قاعده، مدرک روایی خاصی نداشته (خویی، [بی‌تا]، ج ۳، ص ۱۶۳) و برخی آن را به عامه استناد داده‌اند، شهرت بین فقها، آن را قاعده‌ای مقبول می‌نمایاند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۱۸/ محقق ثانی، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۲۶۰/ اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۴۱۷/ ایروانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۰۵/ امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۵۷). برخی فقها نیز معتقدند شهرت آن قابل چشم‌پوشی نیست (بهبهانی، ۱۴۱۷، ص ۶۲۳). در وجوب تحمل مشقت توسط غاصب، ادعای اجماع شده (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۵، ص ۲۱۰) و کاشف الغطاء این رفتار را مقتضای حکمت دانسته است (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ص ۳۱).
شرع اسلامی به امور مالی مردم اهمیت داده و برای آن قوانین ویژه‌ای وضع کرده تا شهروندان بتوانند در پرتو آنها به زندگی بپردازند. سخت‌گیری برای متجاوز به اموال دیگران از این قوانین است تا هیچ کس جرأت دست‌اندازی

به اموال دیگران را پیدا نکنند (علیشاهی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵). این قاعده به قدری حائز اهمیت است که بر قاعده «نفی حرج»، مقدم دانسته شده و ادله نفی حرج و ضرر از غاصب، انصراف دارد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۵۷)، در حالی که خود قاعده «نفی حرج»، بر همه احکام اولیه حکومت دارد (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۵، ص ۲۱۰). از جمله نتایج این قاعده این است که غاصب باید مال غصب شده را برگرداند، هر چند معسر و تنگ دست شده باشد (لاری، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۲۰)، در حالی که طبق آیه ۲۸۰ سوره بقره، به بدهکار غیر عدوانی در حال عسر و ناداری، باید مهلت داد.

محقق ایروانی به امکان تمسک به این قاعده در جبران مالیت توسط غاصب اشاره کرده است (ایروانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۰۵). برخی معتقدند این قاعده فقط اخذ در حالت های شدید را شامل می شود، نه اخذ مازاد بر عین تلف شده را (نائینی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۲۸۳). برای نمونه، اگر کالایی را در مکان خاصی تلف کرده، مالک می تواند از غاصب بخواهد متحمل خسارت شده و در همان مکان تحویل دهد، هر چند مستلزم این باشد که چند برابر آن مال را هزینه کند. این دیدگاه درست نیست؛ زیرا برخی فقها، موارد تحمیل مازاد از عین بر غاصب را نیز مشمول این قاعده دانسته اند (مظفر، [بی تا]، ج ۱، ص ۸۱). برای نمونه، در غصب عبد و جنایت بر وی، غاصب باید ارش عبد را به مولای وی پرداخت کند و عبد معیوب هم به مولا می رسد، هر چند در جنایت خطای غیر عدوانی، مولا مخیر است در اینکه قیمت عبد را بگیرد و عبد ناقص را به جانی بدهد یا بدون عوض، عفو کند (شهید ثانی، ۱۴۳۵، ج ۴، ص ۴۹۵ / نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۱۲۷).

۳-۶. استصحاب اشتغال ذمه

طبق قواعد اصولی، اگر کسی یقین به اشتغال ذمه خود داشت باید برائت یقینی تحصیل کند، وگرنه همچنان مدیون خواهد بود (آخوند خراسانی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۹۳ / خویی، ۱۳۵۲، ج ۲، ص ۲۹۵). استصحاب بقای حق،

مؤید لزوم پرداخت معادل مال غصب‌شده در مالیت است (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۷۴). روشن است که کسی که ده سال پیش، پولی را از دیگری غصب کرده، با پرداخت همان مبلغ بدون جبران مالیت کاسته شده، به برائت خودش یقین پیدا نمی‌کند. قاعده اشتغال و حتی استصحاب بقای عهده در مسئولیت ناشی از مقبوض به عقد فاسد و تبدیل مثل به قیمت نیز مورد استناد قرار گرفته است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶، ص ۳۹).

برخی معتقدند: در این صورت، دو اصل متصور می‌شود: ۱. اصل بقای عهده تا زمانی که مالیت از بین رفته جبران شود؛ ۲. اصل بقای عهده بر آنچه که قبل از سقوط مالیت، بر عهده غاصب آمده بود. اصل اول اجرا نمی‌شود؛ چون شرعاً و عرفاً چیزی جز وجوب دفع عین بر عهده غاصب، ثابت نشده بود. از این رو، بعد از عودت عین، بقای عهده در جبران مالیت معنایی نخواهد داشت (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۹۲). همچنین چه بسا اشکال شود که این فرض، جزو اقل و اکثر استقلالی است که در آن نسبت به زائد برائت جاری می‌شود؛ چون عین مال، یک ضمان و مالیت، یک ضمان مستقل دارد. جواب این است که دو ضمان مستقل وجود ندارد، بلکه مضمون، یک چیز است که دارای مالیت است. از این رو، در ادای مال بدون جبران مسئولیت ناشی از اتلاف مالیت، استصحاب تعهد می‌شود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۷۳).

محقق اصفهانی معتقد است تمسک به استصحاب در لزوم جبران مالیت، جز از راه اصل مثبت (هرگاه با اجرای اصل، اثری عقلی، یا عادی، یا شرعی با واسطه اثر عقلی و عادی را بر موضوعی مترتب کنیم، اصل را مثبت گویند) امکان ندارد؛ زیرا بقای عهده بر جبران مالیت بعد از بازگرداندن عین، ملزوم عادی یا عقلی و وجوب جبران مالیت است (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۹۲). این ایراد نیز وارد نیست؛ زیرا لازمه عقلی اصل بقای اشتغال ذمه، وجوب خروج از عهده است و این لازمه، حکم اعم برای احکام واقعی و ظاهری است، همان‌طور که وجوب طاعت، لازمه اعم برای حکم واقعی

و ظاهری است. بی‌شک چنین موردی، مثبت به حساب نمی‌آید؛ زیرا با استصحاب بقای عهده، فقط اشتغال ذمه اثبات می‌شود و به دنبال آن، عقل به لزوم خروج از عهده حکم می‌کند. برائت قطعی در خروج از عهده، جز با جبران مالیت تلف شده، حاصل نخواهد شد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۵۷۴). لازم به ذکر است که محقق اصفهانی حتی استصحاب عهده از راه استصحاب کلی (یعنی استصحاب مفهومی که شامل افراد متعدد باشد) را نیز مردود می‌داند (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۹۲).

۳-۷. قاعده لاضرر

طبق قاعده لاضرر، تشریح هر نوع حکم ضرری در اسلام نفی شده است. حکم به عدم ضمان غاصب و مسئول ندانستن وی در جبران مالیت، حکم ضرری علیه مالک است (همان/ بهجت، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۵۹۹). این درحالی است که طبق قاعده احترام، احترام مال مؤمن مثل احترام خون اوست (بجنوردی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۶). پس هر ضرری که متوجه اموال و خون انسان‌ها گردد، ضمان خواهد داشت. از این رو، فقها در ضمان غاصب نسبت به اعمال حر کبیر، به احترام عمل او استدلال کرده‌اند (اصفهانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۶). چه بسا اشکال شود که عکس قضیه بالا هم صادق است؛ یعنی مسئول دانستن غاصب در جبران مالیت پولی که عین آن را دست‌نخورده نگه داشته، حکم ضرری علیه غاصب است. محقق اصفهانی نیز به این اشکال اشاره کرده و در تکمیل آن می‌نویسد: «خود غاصب به این ضرر، به خصوص در حال جهل، اقدام نکرده تا در اثبات ضرر به قاعده اقدام تمسک شود» (همان، ص ۳۹۲). این اشکال مبنی بر دوطرفه‌شدن ضرر در حکم به جبران مالیت در مقبوض به عقد فاسد نیز مطرح شده و تفاوت این دو بحث در عدم صدق قاعده اقدام در مسئله مقبوض به عقد فاسد است؛ زیرا گیرنده کالا جز با حسن نیت، وارد معامله نشده و مسئولیتی در جبران را متعهد نشده است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶، ص ۳۹).

در جواب نقضی باید گفت: عموم مسئولیت‌های ناشی از تصرف عدوانی، به ضرر غاصب است، حتی در تعاقب ایدی غاصبین متعدد که هریک از افراد، مسئولیت تضامنی دارند، این ضرر علیه همه آنها پذیرفته شده است. لازمه اجتناب از حکم ضرری علیه غاصب، نفی جمیع مسئولیت‌ها علیه وی است. در جواب حلی هم به قاعده «الغاصبُ یؤخذُ بأشقِّ الأحوال» تمسک می‌شود. یکی از مصادیق اعمال و احوال شدید و سخت، تحمیل این ضرر به غاصب است.

نتیجه

از مطالب پیشین روشن شد که در کتب فقهی و حقوقی درباره تکلیف غاصب و مسئولیت وی نسبت به جبران خسارت، صور زیر مطرح شده است:

۱. لزوم ردّ عین غصب‌شده در صورت بقای آن؛ ۲. لزوم ردّ مثل کالای تلف شده در صورت مثلی بودن آن؛ ۳. لزوم ردّ قیمت کالای تلف شده در صورت قیمی بودن آن؛ ۴. لزوم ردّ عین و توابع آن در صورت تبدیل به ماهیت دیگر؛ ۵. لزوم ردّ عین با نمائات متصل و منفصل و منافع بهره‌برداری شده و ضایع شده. همچنین بیان شده که در بقای عین مغضوب، اگر با تغییر قیمت بازار، قیمت سوقیه کالای غصبی پایین بیاید، ولی اوصاف آن تغییر نکند، غاصب مسئولیتی ندارد.

برآیند مطالب ارائه شده در مسئولیت غاصب این است که اگر غصب و نگهداری اموال دیگران از راه تسبیب، به کاهش مالیت یک شیء از جمله پول منجر شد، غاصب باید مالیت آن را جبران کند و پرداخت عین مال، چه در اموال حقیقی و چه در اموال اعتباری کافی نبوده و باعث رفع مسئولیت وی نمی‌شود. این حکم در صورتی که غاصب، مالی مثل یخ در تابستان و آب در بیابان را غصب کرده و در زمستان و منطقه مسکونی بخواهد برگرداند، اجماعی بوده و همه قبول دارند که مالک می‌تواند یخ را در تابستان و آب را در بیابان مطالبه کند، اما در جبران مالیت کاسته شده از پول، اختلاف نظر

وجود دارد. واژه «مثل» در آیه ۱۹۴ سوره بقره با استناد به برداشت عرف از همانندی دو چیز، عموم قاعده «علی‌الید» در شمول اوصاف دخیل در رغبت مردم به کالا، سیره عقلا در حکم به لزوم جبران همه خسارت‌های واردشده به دیگران، قاعده «الغاصبُ یؤخِّدُ بأشقی الأحوال» در تغلیظ حکم غاصب، اصل اشتغال ذمه و استصحاب بقای حق و قاعده «لاضرر» از جمله ادله این حکم می‌باشند. به بیان دقیق‌تر، مبنای این دیدگاه به عدم تفاوت بین صفات حقیقی و غیرحقیقی بازمی‌گردد؛ زیرا در ضمان ناشی از ازاله صفاتی که مقوم مالیت هستند، تفاوتی بین صفات حقیقی، اعتباری و اضافی وجود ندارد و ازاله هرکدام از آنها، ضمان‌آور است، هرچند برخی فقط ازاله وصف حقیقی را ضمان‌آور می‌دانند. لازم به یادآوری است که بیشتر ادله ذکر شده در فرض اتلاف مالیت در مقاله (به‌جز دلیل الغاصب یؤخِّدُ بأشقی الأحوال و قاعده علی‌الید)، اختصاصی به ضمان غاصب ندارد و می‌توان به‌صورت کلی، این ادله را برای ضمان‌آور بودن اتلاف مالیت (نه‌تنها در صورت غصب) مطرح کرد، منتها با توجه به رسالت نگارش این مقاله در لزوم بحث مستقل از اتلاف مالیت توسط غاصب به‌عنوان یکی از صورت‌های مسئولیت ناشی از غصب، ادله در این راستا عنوان شده است.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- آخوند خراسانی، محمدکاظم؛ حاشیه‌المکاسب؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۶ق.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم؛ کتاب فی‌الوقف؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم؛ کفایه‌الأصول؛ تعلیقه علی زارعی؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۳۰ق.
- ابن‌ابی‌جمهور، محمدبن‌زین‌الدین؛ عوالی‌الثالی‌العزیزیه؛ قم: مؤسسه سیدالشهداء(ع)، ۱۴۰۳ق.
- ابن‌سینا، حسین‌بن‌عبدالله؛ الإشارات‌والتنبیها؛ قم: بلاغت، ۱۳۷۵.
- ابوداود، سلیمان‌بن‌اشعث؛ سنن‌أبی‌داود؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
- اصفهان‌ی، محمدحسین؛ حاشیه‌کتاب‌المکاسب؛ قم: أنوار‌الهدی، ۱۴۱۸ق.
- امامی، سیدحسن؛ حقوق‌مدنی؛ تهران: اسلامی، ۱۳۹۳.
- انصاری، مرتضی؛ کتاب‌المکاسب؛ قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری(ره)، ۱۴۱۵ق.
- ایروانی، علی‌بن‌عبدالحسین؛ حاشیه‌المکاسب؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۰۶ق.
- بادینی، حسن؛ فلسفه مسئولیت‌مدنی؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲.
- بجنوردی، سیدحسن؛ القواعد‌الفقهیه؛ قم: الهادی، ۱۴۲۸ق.
- بروجردی، آفاحسین؛ تقریرات‌ثلاث؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- بهبهانی، محمدباقربن‌محمد؛ حاشیه‌مجمع‌الفائده‌والبرهان؛ قم: مؤسسه‌العلامه‌الوحید‌البهبهانی، ۱۴۱۷ق.
- بهجت، محمدتقی؛ جامع‌المسائل؛ قم: دفتر معظّم‌له، ۱۴۲۶ق.
- جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر؛ حقوق‌اموال؛ تهران: مشعل‌آزادی، [بی‌تا].
- جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر؛ مبسوط‌در‌ترمینولوژی‌حقوق؛ تهران: گنج‌دانش، ۱۳۹۱.
- حرّ‌عاملی، محمدبن‌حسن؛ وسائل‌الشیعه؛ قم: آل‌البيت(ع)، ۱۴۰۹ق.
- حلی(محقق‌حلی)، جعفربن‌حسن؛ شرائع‌الإسلام؛ تهران: استقلال، ۱۴۰۹ق.
- حلی(علامه‌حلی)، حسن‌بن‌یوسف؛ تحریر‌الأحكام‌الشرعیه؛ قم: مؤسسه‌امام‌صادق(ع)، ۱۴۲۱ق.
- حلی(علامه‌حلی)، حسن‌بن‌یوسف؛ تذکرها‌لفقهاء؛ قم: آل‌البيت(ع)، ۱۴۱۴ق.
- حلی(علامه‌حلی)، حسن‌بن‌یوسف؛ قواعد‌الأحكام؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۸ق.
- خمینی(امام‌خمینی)، سیدروح‌الله؛ تحریر‌الوسیله؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، [بی‌تا].

خمینی (امام خمینی)، سیدروح‌الله؛ کتاب‌البیع؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۲۱ق.

خوانساری، سیداحمد؛ جامع‌المدارک؛ قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۵ق.

خوانساری، محمد؛ الحاشیه‌الثانیه علی‌المکاسب؛ [بی‌جا]: [بی‌نا]، [بی‌تا].

خویی، سیدابوالقاسم؛ أجودالتقریرات؛ تقریرات آیت‌الله نائینی؛ قم: عرفان، ۱۳۵۲.

خویی، سیدابوالقاسم؛ مصباح‌الفقاهه (المکاسب)؛ [بی‌جا]: [بی‌نا]، [بی‌تا].

صفایی، سیدحسین و حبیب‌الله رحیمی؛ مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)؛ تهران: سمت، ۱۳۹۲.

طباطبایی، سیدعلی؛ ریاض‌المسائل؛ قم: آل‌البتیت (ع)، ۱۴۲۲ق.

طوسی، محمدبن‌حسن؛ تهذیب‌الأحكام؛ تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۶۵.

طوسی، محمدبن‌حسن؛ خلاف؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۷ق.

عاملی (شهید اول)، محمدبن‌مکی؛ الدروس الشرعیه؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، [بی‌تا].

عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن‌علی؛ الروضه‌البهیة؛ قم: مجمع‌الفکر، ۱۴۳۵ق.

عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین بن‌علی؛ مسالک‌الأفهام؛ قم: مؤسسه المعارف‌الإسلامیه، ۱۴۱۳ق.

عبدالعالی (محقق ثانی)، علی؛ جامع‌المقاصد؛ قم: آل‌البتیت (ع)، ۱۴۱۰ق.

علیشاهی، ابوالفضل؛ «نقد و تحلیل آرای فقهی در باب قاعده "الغاصب یؤخذ بأشقّ الأحوال" و قلمرو مصداقی آن»، مطالعات اسلامی فقه و اصول؛ ش ۸۹، تابستان ۱۳۹۱، ص ۱۲۵-۱۵۰.

فخرالمحققین، محمدبن‌حسن؛ ایضاح‌الفوائد؛ قم: اسماعیلیان، ۱۳۸۷.

فصیحی‌زاده، علیرضا؛ «تفویت منفعت و مبانی ضمان‌آوری آن»، فصلنامه حقوق؛ ش ۳، پاییز ۱۳۹۰، ص ۲۷۷-۲۵۹.

فهیمی، عزیزالله؛ مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین‌المللی)؛ قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱.

قمی، سیدتقی؛ الأنوار البهیة فی القواعد الفقهیه؛ قم: محلاتی، ۱۴۲۳ق.

قناتی، جلیل؛ «ضمان قهری یا مسئولیت مدنی»، ارائه در نشست علمی: ارزیابی مقررات نظام حقوقی ایران در مورد تسهیم مسئولیت مدنی؛ [بی‌تا]، مندرج در:

https://clci.ut.ac.ir/article_922.html.

کاتوزیان، ناصر؛ وقایع حقوقی؛ تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳.

کاشف‌الغطاء، حسن بن‌جعفر؛ أنوار‌الفقاهه - کتاب‌البیع؛ نجف: مؤسسه کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲ق.

- کلینی، محمد بن یعقوب؛ کافی؛ تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- لاری، سید عبدالحسین؛ التعليقات على المكاسب؛ قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۸ ق.
- مامقانی، محمد حسن؛ غایها لآمال؛ قم: مجمع الذخائر الإسلامیه، ۱۳۱۶ ق.
- ماوردی، علی بن محمد؛ الحاوی الکبیر؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ق.
- مظفر، محمد رضا؛ حاشیه المظفر على المكاسب؛ قم: حبيب، [بی تا].
- نائینی، میرزا محمد حسین؛ منیه الطالب؛ تهران: المکتبه المحمديه، ۱۳۷۳.
- نجفی، محمد حسن؛ جواهر الکلام؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ ق.
- نوری، حسین بن محمد تقی؛ مستدرک الوسائل؛ بیروت: آل البيت (ع)، ۱۴۰۸ ق.
- نووری، یحیی بن شرف؛ المجموع شرح المهدب؛ بیروت: دارالفکر، [بی تا].
- همدانی، حاج آقارضا؛ حاشیه کتاب المكاسب؛ قم: مؤلف، ۱۴۲۰ ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی